

Ludwig Feuerbach

Η ουσία του Χριστιανισμού

Η ουσία της θρησκείας

ПРОПАГАНДА

Μετάφραση – Επιμέλεια:
Θανάσης Γκιούρας

Ludwig Feuerbach

Η ουσία του Χριστιανισμού

Η ουσία της θρησκείας

Μετάφραση – Επιμέλεια – Επίμετρο:
Θανάσης Γκιούρας

σειρά: **ΠΡΟΠΑΓΑΝΔΑ**

Ludwig Feuerbach
Η ουσία του Χριστιανισμού
Η ουσία της θρησκείας

© Copyright για την παρούσα έκδοση: Εκδόσεις ΚΨΜ, Αθήνα 2012

Συγγραφέας: Ludwig Feuerbach
Μετάφραση – Επιμέλεια – Επίμετρο: Θανάσης Γκιούρας

Σύμβουλος έκδοσης: Δημήτρης Γκόβας

Διορθώσεις: Βάσω Μπαχούρου
Σχεδίαση εξωφύλλου: Ατελιέ εκδόσεων ΚΨΜ
Ηλεκτρονική σελιδοποίηση: ΣΥΝΘΕΣΗ

Εκδόσεις ΚΨΜ
ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ:
Ζωοδόχου Πηγής 55-57, 106 81 Αθήνα
Τηλ.: 210 3813838, 210 3839711
Fax: 210 3839713
e-mail: info@kapsimi.gr
www.kapsimi.gr

Σελίδες: 472 Σχήμα: 16,2x24 cm
ISBN: 978-960-6750-68-7

ΚΨΜ είναι τα αρχικά για το «Κέντρο Ψυχαγωγίας Μονάδος»,
τον μόνο χώρο στα στρατόπεδα όπου δεν υπάρχει πειθαρχία,
στον οποίο γίνονται οι πραγματικές συζητήσεις,
εκεί όπου ψυχαγωγούνται οι στρατιώτες...
Επιδιώκουμε να είμαστε ένα κοινωνικό ΚΨΜ.

*Επιτρέπεται η ολική ή μερική αναδημοσίευση και χρήση για μη εμπορικούς σκοπούς
έπειτα από συνεννόηση με τον εκδότη και με την αναφορά των πηγών.*

Περιεχόμενα

Σημείωμα του μεταφραστή	9
Η ΟΥΣΙΑ ΤΟΥ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΣΜΟΥ	11
Πρόλογος στην πρώτη έκδοση [1841]	13
Πρόλογος στη δεύτερη έκδοση [1843]	19
Πρόλογος στην τρίτη έκδοση [1848]	35
Πρώτο κεφάλαιο: Η ουσία του ανθρώπου γενικά	37
Δεύτερο κεφάλαιο: Η ουσία της θρησκείας γενικά	47
Πρώτη Ενότητα	
Η αληθινή, δηλαδή η ανθρωπολογική ουσία της θρησκείας	67
Τρίτο κεφάλαιο: Ο Θεός ως ον της διάνοιας	69
Τέταρτο κεφάλαιο: Ο Θεός ως ηθικό ον ή ως νόμος	78
Πέμπτο κεφάλαιο: Το μυστικό της ενσάρκωσης ή ο Θεός ως ον της καρδιάς	83
Έκτο κεφάλαιο: Το μυστικό του πάσχοντος Θεού	92
Έβδομο κεφάλαιο: Το μυστήριο της Τριαδικότητας και της Θεομήτορος	98
Όγδοο κεφάλαιο: Το μυστικό του 'Λόγου' και του θείου ομοιώματος	106
Ένατο κεφάλαιο: Το μυστικό της κοσμογονικής αρχής στο Θεό	113
Δέκατο κεφάλαιο: Το μυστικό του μυστικισμού ή της φύσης στο Θεό	118
Ενδέκατο κεφάλαιο: Το μυστικό της Πρόνοιας και της Δημιουργίας εκ του μηδενός	130
Δωδέκατο κεφάλαιο: Η σημασία της Κτίσης στον Ιουδαϊσμό	139
Δέκατο τρίτο κεφάλαιο: Η παντοδυναμία του θυμικού ή το μυστήριο της προσευχής	146
Δέκατο τέταρτο κεφάλαιο: Το μυστήριο της πίστης – Το μυστήριο του θαύματος	152
Δέκατο πέμπτο κεφάλαιο: Το μυστήριο της Ανάστασης και της υπερφυσικής γέννησης	160
Δέκατο έκτο κεφάλαιο: Το μυστικό του χριστιανικού Χριστού ή του εμπρόσωπου Θεού	165
Δέκατο έβδομο κεφάλαιο: Η διαφορά του Χριστιανισμού από την ειδωλολατρία	174
Δέκατο όγδοο κεφάλαιο: Η χριστιανική σημασία της ελεύθερης αγαμίας και του μοναχισμού	183
Δέκατο ένατο κεφάλαιο: Ο χριστιανικός ουρανός ή η προσωπική αθανασία	192
Δεύτερη Ενότητα	
Η αναληθής, δηλαδή η θεολογική ουσία της θρησκείας	205
Εικοστό κεφάλαιο: Η ουσιώδης σκοπιά της θρησκείας	207

Εικοστό πρώτο κεφάλαιο: Η αντίφαση στην ύπαρξη του Θεού	218
Εικοστό δεύτερο κεφάλαιο: Η αντίφαση στην Αποκάλυψη του Θεού	224
Εικοστό τρίτο κεφάλαιο: Η αντίφαση στην ουσία του Θεού εν γένει	232
Εικοστό τέταρτο κεφάλαιο: Η αντίφαση στη θεωρησιακή θεολογία	243
Εικοστό πέμπτο κεφάλαιο: Η αντίφαση στην Τριαδικότητα	248
Εικοστό έκτο κεφάλαιο: Η αντίφαση στα Μυστήρια	252
Εικοστό έβδομο κεφάλαιο: Η αντίφαση μεταξύ πίστης και αγάπης	261
Εικοστό όγδοο κεφάλαιο: Συμπέρασμα	280
Παράρτημα	
Σχολιασμοί – Παρατηρήσεις – Παραθέματα	287
ΓΙΑ ΤΗΝ ΚΡΙΤΙΚΗ ΤΟΥ ΣΥΓΓΡΑΜΜΑΤΟΣ Η ΟΥΣΙΑ ΤΟΥ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΣΜΟΥ (1842)	357
Η ΟΥΣΙΑ ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΙΑΣ (1846)	369
ΕΠΙΜΕΤΡΟ ΤΟΥ ΜΕΤΑΦΡΑΣΤΗ Ο Ludwig Feuerbach και η ανθρωπολογική κριτική στο Χριστιανισμό	425
Βιβλιογραφία	457
Ευρετήριο κύριων ονομάτων	459
Ευρετήριο όρων	461

Σημείωμα του μεταφραστή

Το βιβλίο του Ludwig Feuerbach *Η ουσία του Χριστιανισμού* γνώρισε τρεις εκδόσεις στη διάρκεια ζωής του συγγραφέα. Η πρώτη έκδοση έγινε το 1841, η δεύτερη το 1843 και η τρίτη ολοκληρώθηκε το 1848 και κυκλοφόρησε το 1849. Οι εκδόσεις αυτές συνοδεύονταν από αλληλαγές, αναθεωρήσεις και εμπλουτισμό του κειμένου με νέο υλικό, κυρίως από την πρώτη στη δεύτερη έκδοση. Το ανά χείρας μεταφρασμένο κείμενο βασίζεται στην τρίτη, τελική έκδοση, όπως αυτή δημοσιεύθηκε με επιμέλεια του Karl Löwith το 1969 (χωρίς τον Επίλογο του Löwith), ενώ ελήφθησαν 'αντιστικτικά' υπόψη οι πρώτες δύο εκδόσεις. Ορισμένες επισημάνσεις ως προς τις αλληλαγές μεταξύ των εκδόσεων έχουν συμπεριληφθεί στις σημειώσεις του μεταφραστή. Για μια διεξοδική μελέτη του κειμένου στο πρωτότυπο, ο αναγνώστης καλείται να στραφεί στον τόμο 5 των *Έργων* (*Gesammelte Werke*, Akademie Verlag, 2006) του Feuerbach, με επιμέλεια του Werner Schuffenhauer, ο οποίος περιλαμβάνει όλες τις αλληλαγές μεταξύ των τριών εκδόσεων. Για περισσότερες εργοβιογραφικές πληροφορίες ο αναγνώστης μπορεί να συμβουλευθεί το Επίμετρο του μεταφραστή στον παρόντα τόμο.

Το κείμενο «Για την κριτική του συγγράμματος *Η ουσία του Χριστιανισμού*» δημοσιεύθηκε αρχικά το 1842 στη *Γερμανική Επετηρίδα* (*Deutsche Jahrbücher*), αρ. 39 κ.ε. Αναδημοσιεύθηκε αναθεωρημένο και συντομευμένο στον πρώτο τόμο των *Sämmtliche Werke* του Feuerbach το 1846. Η μετάφραση βασίστηκε στο πρωτότυπο του 1842, λαμβάνοντας υπόψη τις αναθεωρήσεις και τις διαγραφές του 1846 (τα τμήματα που δεν συμπεριλήφθηκαν στη δεύτερη έκδοση παρατίθενται εντός αγκίστρων {}).

Το κείμενο «Η ουσία της θρησκείας» δημοσιεύθηκε το 1846 στο πρώτο τεύχος του περιοδικού *Οι Επίγονοι* (*Die Epigonen*). Συμπεριλήφθηκε, ελαφρά αναθεωρημένο, στον πρώτο τόμο των *Sämmtliche Werke* του Feuerbach το 1846, ενώ κυκλοφόρησε ως ξεχωριστή έκδοση το 1849. Η μετάφραση έγινε με βάση την πρώτη έκδοση. Τα αποσπάσματα της πρώτης έκδοσης που δεν συμπεριλήφθηκαν στην έκδοση των *Έργων* περιλαμβάνονται σε άγκιστρα {}.

Οι υποσημειώσεις του συγγραφέα είναι υποσέλιδες. Παραθέματα της αρχαίας γραμματολογίας και της Βίβλου, τα οποία ο συγγραφέας παραθέτει σε γερμανική μετάφραση (συχνά χωρίς παραπομπή στην πηγή), τίθενται εδώ στην πρωτότυπη μορφή τους, ενώ δίνεται και η μετάφρασή τους. Όλα τα κείμενα είναι πλήρη, χωρίς περικοπές. Σε όλα τα κείμενα οι προσθήκες του μεταφραστή είναι μέσα σε αγκύλες, ενώ οι επεξηγηματικές σημειώσεις του διακρίνονται με αστερίσκο στα περιθώρια του κειμένου.

Στο τέλος του βιβλίου παρατίθενται Ευρετήριο Όρων και Ευρετήριο Ονομάτων τα οποία αφορούν αποκλειστικά τα κείμενα του Feuerbach και δεν περιλαμβάνουν όρους ή ονόματα που αναφέρονται στις σημειώσεις και στο Επίμετρο του μεταφραστή.

Ludwig Feuerbach, Ιούλιος 1804 – Σεπτέμβριος 1872, Γερμανία

Ludwig Feuerbach

Η ουσία του Χριστιανισμού
(1841/1843/1849)

Πρόλογος στην πρώτη έκδοση

Τις σκέψεις του συγγραφέα για τη θρησκεία και το Χριστιανισμό, για τη θεολογία και τη θεωρησιακή φιλοσοφία της θρησκείας, οι οποίες ήταν διεσπαρμένες σε διάφορες εργασίες, και συνήθως με απλώς ευκαιριακό, αφοριστικό και πολεμικό χαρακτήρα, τις βρίσκει ο ευμενώς [όσο] και ο δυσμενώς διακείμενος αναγνώστης στο παρόν έργο συγκεντρωμένες, αλλήλ πληρόν διαμορφωμένες, ανεπτυγμένες, θεμελιωμένες – διατηρημένες και μεταρρυθμισμένες, περιορισμένες και διευρυμένες, μετριάσμενες και οξυμμένες, αναλόγως αν ήταν προσήκον και ακολούθως αναγκαίο, αλλήλ, σημειωτέον!, επ' ουδενί δεν τις βρίσκει *εξαντλητικά* ανεπτυγμένες· και μάλιστα, ήδη επειδή ο συγγραφέας, αποστρεφόμενος όλες τις νεφελιώδεις γενικότητες, όπως σε όλα τα κείμενά του, έτσι και σε αυτό ακολούθησε μόνο ένα συγκεκριμένο θέμα.

Το παρόν έργο περιέχει τα *στοιχεία*, σημειωτέον!, μόνο τα στοιχεία και δη τα κριτικά στοιχεία, για μια φιλοσοφία της θετικής θρησκείας ή της Αποκάλυψης, αλλήλ φυσικά, όπως μπορεί να προσδοκάται εκ των προτέρων, μια φιλοσοφία της θρησκείας όχι με την παιδική φανταστική έννοια της χριστιανικής μυθολογίας μας, η οποία σερβίρει στην ιστορία ως [απτό] δεδομένο κάθε παραμύθι της γιαγιάς, ούτε με τη σχολαστική έννοια της θεωρησιακής φιλοσοφίας της θρησκείας μας, η οποία, όπως παλαιότερα ο σχολαστικισμός, επιδεικνύει το *Articulus fidei* [Άρθρο πίστης] ή παρόμοια πράγματα ως μια λογική-μεταφυσική αλήθεια.

Η θεωρησιακή φιλοσοφία της θρησκείας θυσιάζει τη θρησκεία στη φιλοσοφία, η χριστιανική μυθολογία θυσιάζει τη φιλοσοφία στη θρησκεία· η μεν καθιστά τη θρησκεία το τόπι της θεωρησιακής αυθαιρεσίας, η δε καθιστά το Λόγο το τόπι ενός φανταστικού θρησκευτικού υλισμού· η μεν βάζει τη θρησκεία να λήξει μόνο αυτό που η ίδια σκέφτηκε και είπε πολύ καλύτερα, η δε βάζει τη θρησκεία να μιλά *αντί* του Λόγου· η μεν, ανίκανη να βγει *από τον εαυτό της*, καθιστά τις εικόνες της θρησκείας δικές της *σκέψεις*, η δε, ανίκανη να έλθει *στον εαυτό της*, καθιστά τις εικόνες *πράγματα*.

Είναι βεβαίως αυτονόητο ότι η φιλοσοφία και η θρησκεία γενικά, πέρα δηλαδή από την ειδική διαφορά τους, είναι ταυτόσημες, ότι, επειδή είναι ένα και το αυτό ον αυτό που σκέφτεται και πιστεύει, οι εικόνες της θρησκείας εκφράζουν ταυτόχρονα σκέψεις και πράγματα, μάλιστα, ότι κάθε συγκεκριμένη θρησκεία, κάθε τρόπος πίστης είναι ταυτόχρονα ένας τρόπος σκέψης, καθώς είναι εντελώς αδύνατον κάποιος άνθρωπος να πιστεύει κάτι το οποίο αντιφάσκει πραγματικά τουλάχιστον στη *δική του* ικανότητα σκέψης και παράστασης. Έτσι, το θαύμα δεν είναι για τον πιστό του θαύματος κάτι που αντιφάσκει με το Λόγο, αλλήλ είναι πολύ περισσότερο κάτι πολύ φυσικό, μια αφ' εαυτής προκύπτουσα συνέπεια της θείας παντοδυναμίας, η οποία είναι επίσης γι' αυτόν μια πολύ φυσική παράσταση. Έτσι, για την

πίστη η ανάσταση της σάρκας από τον τάφο είναι τόσο σαφής, τόσο φυσική όσο και η επιστροφή του ήλιου μετά τη δύση του, το ξύπνημα της άνοιξης μετά το χειμώνα, η γέννηση του φυτού από το σπόρο που τέθηκε στο έδαφος. Μόνο όταν ο άνθρωπος δεν είναι, δεν αισθάνεται και δεν σκέφτεται σε αρμονία με την πίστη του, όταν δηλαδή η πίστη δεν είναι πλέον μια αλήθεια που διαπερνά τον άνθρωπο, μόνο τότε τονίζεται με ιδιαίτερη έμφαση η αντίφαση της πίστης, της θρησκείας με το Λόγο. Βεβαίως, ακόμη και η πίστη που δεν είναι διχασμένη διακηρύσσει τα αντικείμενά της ως ακατάληπτα, ως αντιφάσκοντα στο Λόγο, αλλήλ' διαχωρίζει μεταξύ Λόγου χριστιανικού και ειδωλοθητρικού, μεταξύ φωτισμένου και φυσικού Λόγου. Μια διαφορά η οποία, κατά τα άλλα, δηλώνει μόνο το εξής: Μόνο στην απιστία είναι τα αντικείμενα της πίστης ενάντια στο Λόγο, αλλήλ' όποιος τα πιστέψει αυτός είναι πεπεισμένος για την αλήθειά τους, γι' αυτόν ισχύουν ως ο ίδιος ο ανώτατος Λόγος.

Αλλήλ' ακόμη και εν μέσω αυτής της αρμονίας μεταξύ της χριστιανικής ή θρησκευτικής πίστης και του χριστιανικού ή θρησκευτικού Λόγου παραμένει μια ουσιώδης διαφορά μεταξύ της πίστης και του Λόγου, διότι ακόμη και η πίστη δεν μπορεί να εγκαταλείψει τον φυσικό Λόγο. Ο φυσικός Λόγος όμως δεν είναι τίποτε άλλο από το Λόγο κατ' ἐξοχήν*, τον γενικό Λόγο, το Λόγο με γενικές αλήθειες και με νόμους· αντιθέτως, η χριστιανική πίστη ή, πράγμα που είναι το ίδιο, ο χριστιανικός Λόγος είναι ένα σύνολο ιδιαίτερων αληθειών, ιδιαίτερων προνομίων και απαλλοτριώσεων, δηλαδή ένας *ιδιαιτέρος* Λόγος. Συνοπτικότερα και σαφέστερα: Ο Λόγος είναι ο κανόνας, η πίστη είναι η εξαίρεση από τον κανόνα. Ακόμη και στην καλύτερη αρμονία λοιπόν είναι αναπόφευκτη μια σύγκρουση μεταξύ των δύο, διότι η ειδικότητα της πίστης και η οικουμενικότητα του Λόγου δεν αλληλοκαλύπτονται, δεν πληρούνται, αλλήλ' παραμένει ένα πλεόνασμα ελεύθερου Λόγου το οποίο γίνεται, τουλάχιστον σε ιδιαίτερες στιγμές, αισθητό *για τον εαυτό του*, σε αντίφαση με το Λόγο που είναι δεσμευμένος στη βάση της πίστης. Έτσι, η *διαφορά* μεταξύ πίστης και Λόγου γίνεται η ίδια ένα ψυχολογικό δεδομένο.

Αυτό δε που θεμελιώνει την *ουσία* της πίστης δεν είναι αυτό στο οποίο η πίστη συμφωνεί με τον γενικό Λόγο, αλλήλ' αυτό που τη διαφοροποιεί από αυτόν. Η ιδιαιτερότητα είναι η ρίζα της πίστης – γι' αυτό και το περιεχόμενο της είναι ακόμη και εξωτερικά δεσμευμένο σε μια *ιδιαιτέρη*, ιστορική περίοδο, σε έναν *ιδιαιτέρο* τόπο, σε ένα *ιδιαιτέρο* όνομα. Το να ταυτίζεται η πίστη με το Λόγο σημαίνει τη διάλυση της πίστης, την εξάλειψη της διαφοράς της. Όταν, για παράδειγμα, θεωρώ ότι η πίστη στο προπατορικό αμάρτημα δεν δηλώνει τίποτε άλλο από το ότι ο άνθρωπος δεν είναι εκ φύσεως έτσι όπως θα έπρεπε να είναι, τότε της βάζω απλώς στο στόμα μια γενική, ορθολογιστική αλήθεια, μια αλήθεια την οποία γνωρίζει κάθε άνθρωπος, και την επιβεβαιώνει ακόμη και ο άξεστος πρωτόγονος άνθρωπος, έστω και όταν καλύπτει το φύλο του απλώς με μια προβιά, διότι τι άλλο δηλώνει με αυτή την κάλυψη εκτός από το ότι το ανθρώπινο άτομο δεν είναι εκ φύσεως όπως θα έπρεπε να είναι. Σαφώς, το προπατορικό αμάρτημα περιέχει ως βάση και αυτή τη γενική σκέψη, αλλήλ' αυτό που το καθιστά αντικείμενο πίστης, [αυτό

* *Ελληνικά στο κείμενο.*

που το καθιστά] μια *θρησκευτική* αλήθεια, αυτό είναι ακριβώς το ιδιαίτερο, το διαφορετικό, αυτό που δεν συμπίπτει με τον γενικό Λόγο.

Βεβαίως, η σχέση της νόησης με τα αντικείμενα της θρησκείας είναι πάντα και κατ' ανάγκην μια σχέση που τα *φωτίζει* και τα *διασαφηνίζει* [be- und erleuchtendes], μια σχέση η οποία στα μάτια της θρησκείας ή τουλάχιστον της θεολογίας τα διαλύει και τα καταστρέφει –άλλωστε η αποστολή αυτού του συγγράμματος είναι να αποδείξει ότι τα υπερφυσικά μυστήρια της θρησκείας έχουν ως βάση απλούστατες, φυσικές αλήθειες–, αλλά ταυτόχρονα είναι απαραίτητο να διατηρείται πάντα η ουσιώδης διαφορά της φιλοσοφίας και της θρησκείας, εάν θέλει κανείς να φανερώσει* τη θρησκεία και όχι τον *εαυτό του τον ίδιο*. Αλλά την ουσιώδη διαφορά της θρησκείας από τη φιλοσοφία τη θεμελιώνει η *εικόνα*. Η θρησκεία είναι ουσιαστικά δραματική. Ο Θεός ο ίδιος είναι ένα δραματικό, δηλαδή ένα εμπρόσωπο ον. Όποιος παίρνει από τη θρησκεία την εικόνα της παίρνει το πράγμα, έχει μόνο το *caput mortuum*** στα χέρια. Η εικόνα είναι *ως εικόνα* πράγμα.

Στο κείμενο αυτό λοιπόν, οι εικόνες της θρησκείας δεν γίνονται ούτε σκέψεις –τουλάχιστον όχι με την έννοια της θεωρησιακής φιλοσοφίας της θρησκείας– ούτε και πράγματα, αλλά θεωρούνται *ως εικόνες* – δηλαδή η θεολογία δεν αντιμετωπίζεται ούτε ως μια μυστική *πραγματολογία*, όπως την αντιμετωπίζει η χριστιανική μυθολογία, ούτε ως *οντολογία*, όπως την αντιμετωπίζει η θεωρησιακή φιλοσοφία της θρησκείας, αλλά ως *ψυχική παθολογία*.

Η μέθοδος την οποία όμως ακολουθεί εδώ ο συγγραφέας είναι εντελώς *αντικειμενική* – είναι η μέθοδος της *αναλυτικής* χημείας. Γι' αυτό και παντού όπου ήταν αναγκαίο και δυνατό παρατίθενται παραθέματα είτε κάτω από το κείμενο είτε σε ένα ιδιαίτερο παράρτημα, για να νομιμοποιηθούν τα αποτελέσματα που έχουν προκύψει από την ανάλυση, δηλαδή για να αποδειχτούν ως αντικειμενικά θεμελιωμένα. Εάν λοιπόν βρίσκει κανείς τα αποτελέσματα της μεθόδου του εντυπωσιακά, παράνομα, τότε ας είναι τόσο επιεικής, ώστε να αποδώσει το χρέος όχι στον ίδιο [το συγγραφέα] αλλά στο αντικείμενο.

Το γεγονός ότι ο συγγραφέας ανέσυρε αυτές τις μαρτυρίες του από το αρχείο αιώνων που έχουν προ πολλού παρέλθει έχει τις σαφείς αιτίες του. Ο Χριστιανισμός είχε και αυτός τη δική του κλασική περίοδο – και μόνο το Αθηναϊκό, το Μεγάλο, το Κλασικό αξίζει να γίνεται αντικείμενο στοχασμού· το μη κλασικό ανήκει στο forum της κωμικότητας ή της σάτιρας. Για να μπορέσει λοιπόν να επικεντρώσει στο Χριστιανισμό ως ένα *αξιονόητο* αντικείμενο, ο συγγραφέας έπρεπε να αφαιρέσει από τον δειλό, αχαράκτιστο, ευδιάθετο, λογοτεχνικό, φιλήρεσκο, επικούρειο Χριστιανισμό του σύγχρονου κόσμου, να οπισθοχωρήσει σε εποχές όπου η νύφη του Χριστού ήταν ακόμη μια αγνή, άσπιλη παρθένα, όπου δεν είχε ακόμη μπλέξει στο αγκάθινο στεφάνι του ουράνιου νυμφίου της τα ρόδα και τις μυρτιές της ειδωλοθητρικής

* Ο Feuerbach χρησιμοποιεί εδώ το ρήμα «expectorieren» που σημαίνει την *απόχρεμψη* και *μεταφορικά* την *εκμυστήρευση*, το *φανερώμα*.

** Λατινική έκφραση που αποδίδεται κυριολεκτικά ως «*κεφαλή του θανάτου*». Η *μεταφορική* έννοιά της, *προερχόμενη* από τη *μεσαιωνική αλχημεία*, σημαίνει το *υπόλειμμα* *άνευ αξίας*.

Αφροδίτης για να μη λιποθυμήσει από το θέαμα του πάσχοντος Θεού· όπου ήταν μεν φτωχή σε γήινους θησαυρούς, αλλήλ' υπερπλούσια και υπερευτυχής στην απόλαυση του μουσικού μιας υπερφυσικής αγάπης.

Ο σύγχρονος Χριστιανισμός δεν έχει να παρουσιάσει άλλες μαρτυρίες παρά μόνο τα Testimonia paupertatis*. Αυτό που εν πάση περιπτώσει το έχει ακόμη –δεν το έχει *αφ' εαυτού*– ζει από τις ελεημοσύνες περασμένων αιώνων. Εάν ο σύγχρονος Χριστιανισμός ήταν ένα αντικείμενο άξιο φιλοσοφικής κριτικής, ο συγγραφέας θα μπορούσε να αποφύγει τον κόπο του αναστοχασμού και της μελέτης, που του κόστισε το σύγγραμμά του. Αυτό δηλαδή που αποδεικνύεται σε αυτό το σύγγραμμα τρόπον τινά a priori, ότι το *μουσικό της θεολογίας είναι η ανθρωπολογία*, το έχει αποδείξει και επιβεβαιώσει a posteriori η ιστορία της θεολογίας.

«Η ιστορία του δόγματος», γενικότερα: της θεολογίας εν γένει, είναι η «κριτική του δόγματος», της θεολογίας εν γένει. Η θεολογία έχει γίνει προ πολλού ανθρωπολογία. Έτσι, η ιστορία πραγματοποίησε, έκανε αντικείμενο της συνείδησης, αυτό το οποίο ήταν *καθ' εαυτό* –εδώ είναι ορθότατη, ιστορικά θεμελιωμένη, η μέθοδος του Hegel– η ουσία της θεολογίας.

Ενώ όμως «η άπειρη ελευθερία και προσωπικότητα» του σύγχρονου κόσμου κατακυριάρχησε έτσι στη χριστιανική θρησκεία και θεολογία, ώστε να έχει αρθεί η διαφορά μεταξύ του παραγωγικού αγίου πνεύματος της θείας Αποκάλυψης και του καταναλωτικού ανθρώπινου πνεύματος, [ενώ] το πάλλαι ποτέ υπερφυσικό και υπεράνθρωπο περιεχόμενο του Χριστιανισμού έχει προ πολλού φυσικοποιηθεί και ανθρωπομορφοποιηθεί**, εντούτοις, η υπερανθρώπινη και υπερφυσική ουσία του αρχαίου Χριστιανισμού στοιχειώνει ακόμη, τουλάχιστον ως *φάντασμα* μέσα στο κεφάλι, την εποχή μας και τη θεολογία μας, λόγω του αναποφάσιστου, ημιτελούς και ελλιπούς χαρακτήρα της. Θα ήταν όμως ένα έργο χωρίς κανένα φιλοσοφικό ενδιαφέρον εάν ο συγγραφέας είχε θέσει ως στόχο

της εργασίας του να αποδείξει ότι αυτό το σύγχρονο φάντασμα είναι απλώς μια ψευδαίσθηση, μια αυταπάτη του ανθρώπου. Τα φαντάσματα είναι σκιές του παρελθόντος – μας οδηγούν αναγκαστικά πίσω στο ερώτημα: Τι ήταν κάποτε το φάντασμα, όταν ακόμη ήταν ένα ον με σάρκα και αίμα;

Ο συγγραφέας θα πρέπει εντούτοις να παρακαλέσει τον ευμενώς, αλλήλ' ιδιαίτερα τον δυσμενώς διακείμενο αναγνώστη να μην παραβλέψει το γεγονός ότι, ενώ μεν αντλεί στοιχεία από την αρχαία εποχή, εντούτοις δεν γράφει στην αρχαία αλλήλ' εντός της νέας εποχής και *για* τη νέα εποχή, ότι δηλαδή δεν παραβλέπει το σύγχρονο φάντασμα κατά την παρατήρηση της αρχικής

* Λατινική ονομασία των πιστοποιητικών ένδειας, τα οποία χορηγούνταν από τις διοικητικές αρχές για την επιβεβαίωση της ανικανότητας του κατόχου τους να διαχειριστεί μια συγκεκριμένη οικονομική επιχείρηση ή να καταβάλει δίδακτρα.

** Στο πρωτότυπο «naturalisiert und anthropomorphisiert».

Ένα από τα πολλά λογοπαίγνια από τα οποία βρίθει το κείμενο του Feuerbach.

Ο χαρακτηρισμός «naturalisiert» σημαίνει σε κυριολεκτική μετάφραση τη 'φυσικοποίηση' ενός πράγματος, ενώ η τρέχουσα σημασία του είναι η 'πολιτογράφηση' ενός ατόμου. Ο Feuerbach 'παίζει' και με τις δύο σημασίες.

Πρώτο κεφάλαιο

Η ουσία του ανθρώπου γενικά

Η θρησκεία βασίζεται στην *ουσιώδη διαφορά* του ανθρώπου από το ζώο – τα ζώα δεν έχουν θρησκεία. Οι παλαιότεροι άκριτοι ζωογράφοι απέδιδαν στον ελέφαντα, μαζί με άλλες αξιέπαινες ιδιότητες, επίσης την αρετή της θρησκευτικότητας· αλλιώς η θρησκεία των ελεφάντων ανήκει στο βασίλειο των μύθων. Ο Cuvier*, ένας από τους μεγαλύτερους γνώστες του ζωικού κόσμου, βασιζόμενος σε ιδίες παρατηρήσεις, θέτει τον ελέφαντα σε πνευματικό επίπεδο όχι ανώτερο του σκύλου.

Σε τι συνίσταται όμως αυτή η ουσιώδης διαφορά του ανθρώπου από το ζώο; Η απλούστερη, γενικότερη και, επίσης, δημοφιλέστερη απάντηση σε αυτό το ερώτημα είναι: *στη συνείδηση* – αλλιώς συνείδηση με την αυστηρή έννοια· διότι συνείδηση με την έννοια της αυτοεκτίμησης, της αισθητηριακής διαφοροποιητικής δύναμης, της πρόσληψης και ακόμη της εκτίμησης των εξωτερικών πραγμάτων σύμφωνα με ορισμένα αισθητά χαρακτηριστικά, τέτοια συνείδηση δεν μπορεί να την αρνηθεί κανείς στα ζώα. Συνείδηση με την αυστηρή έννοια υφίσταται μόνο εκεί όπου το αντικείμενο

** Ο βαρόνος Georges Cuvier (1769-1832) είχε σπουδάσει στην Καρολίδεια Ακαδημία της Στουτγάρδης και από το 1795 ξεκίνησε μια σταδιοδρομία η οποία επρόκειτο να τον επιφέρει πολλούς ακαδημαϊκούς τίτλους και αξιώματα. Υπήρξε ο θεμελιωτής της συγκριτικής οστεολογίας, την οποία αργότερα εφάρμοσαν αναρίθμητοι άλλοι επιστήμονες.*

για ένα ον είναι το γένος του, η *οντότητά* του. Το ζώο είναι, βέβαια, για τον εαυτό του αντικείμενο ως άτομο –γι' αυτόν το λόγο έχει και αυτοεκτίμηση– αλλιώς όχι ως γένος – γι' αυτόν το λόγο τού λείπει η συνείδηση, η οποία ετυμολογικά προέρχεται από το *ειδέναι*. Όπου υπάρχει συνείδηση εκεί υπάρχει ικανότητα για επιστήμη. Η επιστήμη είναι η *συνείδηση των γενών*. Στο βίο συναναστρεφόμαστε με άτομα, στην επιστήμη με γένη. Μόνο όμως ένα ον για το οποίο το αντικείμενό του είναι το ίδιο το γένος του, η ίδια η οντότητά του, μπορεί να καταστήσει αντικείμενο άλλα πράγματα ή άλλα όντα σύμφωνα με την ουσιώδη φύση τους.

Ως εκ τούτου το ζώο έχει μόνο έναν απλό βίο, ενώ ο άνθρωπος [έχει] διπλό βίο: στο ζώο ο εσωτερικός βίος είναι ένα με τον εξωτερικό – ο άνθρωπος έχει έναν εσωτερικό και έναν εξωτερικό βίο. Ο εσωτερικός βίος του ανθρώπου είναι ο βίος σε σχέση με το γένος του, την ουσία του. Ο άνθρωπος σκέφτεται, δηλαδή συνδιαλέγεται, μιλά *με τον εαυτό του*. Το ζώο δεν μπορεί να επιτελέσει καμία λειτουργία γένους χωρίς ένα άλλο άτομο έξω από αυτό· ο άνθρωπος όμως μπορεί να επιτελέσει τη λειτουργία γένους της σκέψης, της ομιλίας –διότι η σκέψη, η ομιλία είναι αληθινές *λειτουργίες γένους*–, χωρίς

κάποιον άλλο. Ο άνθρωπος είναι για τον εαυτό του ταυτόχρονα Εγώ και Εσύ· μπορεί να θέσει εαυτόν στη θέση του άλλου, ακριβώς διότι γι' αυτόν είναι αντικείμενο το γένος του, η οντότητά του και όχι μόνο η ατομικότητά του.

Η ουσία του ανθρώπου σε διαφορά με εκείνη του ζώου δεν αποτελεί μόνο τη βάση, αλλά και το αντικείμενο της θρησκείας. Αλλά η θρησκεία είναι η συνείδηση του απείρου· είναι λοιπόν και δεν μπορεί να είναι τίποτε άλλο από τη συνείδηση του ανθρώπου για τη δική του ουσία, και μάλιστα όχι την περατή, την περιορισμένη, αλλά την *άπειρη* ουσία. Ένα *πραγματικά* περατό ον δεν έχει την *παραμικρή υποψία*, πολύ λιγότερο δε μια *συνείδηση* για ένα *άπειρο ον*, διότι το *όριο της ουσίας* είναι και το *όριο της συνείδησης*. Η συνείδηση της κάμψιας, ο βίος και η ουσία της οποίας είναι περιορισμένα σε ένα συγκεκριμένο είδος φυτού, δεν εκτείνεται πέρα από αυτό το περιορισμένο πεδίο· διακρίνει, βέβαια, αυτό το φυτό από άλλα φυτά, αλλά δεν γνωρίζει τίποτε περισσότερο. Μια τέτοια περιορισμένη *συνείδηση*, η οποία ακριβώς λόγω της περιοριστικότητάς της είναι αλάνθαστη, αξεγέλαστη, δεν την ονομάζουμε, ακριβώς γι' αυτόν το λόγο, συνείδηση, αλλά ένστικτο. Συνείδηση με την αυστηρή ή την ιδιαίτερη έννοια και *συνείδηση του απείρου είναι ασεχώριστες*· η *περιορισμένη συνείδηση* είναι *καμία* συνείδηση· η συνείδηση είναι ουσιαστικά περιεκτικής, άπειρης φύσης. Η συνείδηση του απείρου δεν είναι τίποτε άλλο από τη συνείδηση για την *απειρότητα της συνείδησης*. Η: στη συνειδητοποίηση του απείρου είναι για το ενσυνείδητο [ον] *αντικείμενο η απειρότητα της ουσίας του*.

Αλλά τι είναι η ουσία του ανθρώπου, την οποία αυτός συνειδητοποιεί, ή τι αποτελεί το γένος, την ιδιαίτερη ανθρωπότητα στον άνθρωπο;¹ Ο Λόγος, η βούληση, η καρδιά. Σε έναν ολοκληρωμένο άνθρωπο ανήκει η δύναμη της σκέψης, η δύναμη της βούλησης, η δύναμη της καρδιάς. Η δύναμη του Λόγου είναι το φως της γνώσης, η δύναμη της βούλησης η ενέργεια του χαρακτήρα, η δύναμη της καρδιάς η αγάπη. Ο Λόγος, η αγάπη, η δύναμη της βούλησης είναι *εντέλειες*, είναι οι *ανώτατες δυνάμεις*, είναι η *απόλυτη ουσία* του ανθρώπου ως ανθρώπου και ο σκοπός της ύπαρξής του. Ο άνθρωπος είναι για να γιγνώσκει, για να αγαπά, για να βούληται. Αλλά ποιος είναι ο σκοπός του Λόγου; Ο Λόγος. Της αγάπης; Η αγάπη. Της βούλησης; Η ελευθερία της βούλησης. Γνωρίζουμε για να γνωρίζουμε, αγαπάμε για να αγαπάμε, θέλουμε για να θέλουμε, δηλαδή να είμαστε ελεύθεροι. Το *αληθινό ον* είναι το σκεπτόμενο, το αγαπών, το βουλλόμενο ον. Αληθινό, εντελές, θείο είναι μόνο αυτό το οποίο υπάρχει *χάριν εαυτού*. Έτσι όμως είναι η αγάπη, έτσι ο Λόγος, έτσι η βούληση. Η θεία τριάδα στον άνθρωπο *πάνω από* τον ατομικό άνθρωπο είναι η ενότητα του Λόγου, της αγάπης, της βούλησης. Ο Λόγος (δύναμη και ικανότητα φαντασίας [Einbildungskraft, Phantasie], παράσταση, γνώμη), η βούληση, η αγάπη ή η καρδιά δεν είναι δυνάμεις [Kräfte] τις οποί-

1. Ο *μικρόμυθος* υλιστής λέει: «Ο άνθρωπος διαφέρει από το ζώο μόνο ως προς τη συνείδηση, είναι ένα ζώο, αλλά με συνείδηση»· δεν σκέφτεται λοιπόν ότι σε ένα ον το οποίο αφηρνίζεται συνειδησιακά επιτελείται μια *ποιοτική αλλαγή* του συνολικού όντος. Άλλωστε με τα λεγόμενα αυτά δεν υπάρχει διόλου η πρόθεση υποβιβασμού της ουσίας των ζώων. Δεν είναι εδώ ο τόπος όμως για να εμβαθύνουμε σ' αυτό.

Ludwig Feuerbach

Η ουσία της θρησκείας*
(1846)

* Τίτλος πρωτοτύπου:
Das Wesen der Religion.

1.¹

Η ουσία που είναι διαφορετική και ανεξάρτητη από το ανθρώπινο ον ή το Θεό –και η πραγμάτευση της οποίας γίνεται [στο σύγγραμμα] *Η ουσία του Χριστιανισμού*–, αυτή η ουσία χωρίς ανθρώπινο ον, χωρίς ανθρώπινες ιδιότητες, χωρίς ανθρώπινη ατομικότητα δεν είναι στ' αλήθεια τίποτε άλλο παρά η φύση.²

2.

Το αίσθημα εξάρτησης του ανθρώπου είναι η *βάση* της θρησκείας· το αντικείμενο αυτού του αισθήματος εξάρτησης, αυτό από το οποίο ο άνθρωπος είναι εξαρτημένος και αισθάνεται εξαρτημένος, δεν είναι όμως πρωταρχικά τίποτε άλλο από τη φύση. *Η φύση είναι το πρώτο, το πρωταρχικό αντικείμενο της θρησκείας*, όπως το αποδεικνύει υπερεπαρκώς η ιστορία όλων των θρησκειών και των λαών.

3.

Η πεποίθηση ότι η θρησκεία είναι εγγενής, ότι είναι φυσική στον άνθρωπο, είναι εσφαλμένη εάν υπεισάγουμε στη θρησκεία εν γένει τις παραστάσεις του θείσμου, δηλαδή της ιδιαίτερης θεολατρίας, αλλήλ είναι εντελώς αληθινή όταν υπό το όρο θρησκεία δεν εννοείται τίποτε άλλο από το αίσθημα εξάρτησης – το αίσθημα ή τη συνείδηση του ανθρώπου ότι αυτός δεν υπάρχει και δεν μπορεί να υπάρξει χωρίς ένα άλλο ον, διαφορετικό από αυτόν, ότι δεν οφείλει την ύπαρξή του στον ίδιο τον εαυτό του. Με αυτή την έννοια, η θρη-

1. Η εργασία αυτή είναι η «πραγματεία» για την οποία κάνω λόγο στο κείμενο για τον Λούθηρο [1844], χωρίς όμως να έχει τη μορφή πραγματείας, αλλήλ ελεύθερων, αυτοτελών στοχασμών. Το θέμα της, ή τουλάχιστον η αφετηρία της, είναι η θρησκεία, *στο βαθμό που το αντικείμενό της είναι η φύση*, από την οποία [φύση] αφαίρεσα τόσο στο σύγγραμμα για το Χριστιανισμό όσο και σ' εκείνο για τον Λούθηρο, όπως και έπρεπε, σύμφωνα με το αντικείμενό μου, να αφαιρέσω, διότι ο πυρήνας του Χριστιανισμού δεν είναι ο Θεός *στη φύση* αλλήλ *στον άνθρωπο*. {Περιορίστηκα εντούτοις μόνο στις κύριες στιγμές του θέματός μου. Οι παρατιθέμενες σκέψεις είναι μόνο αποσπάσματα από τα χειρόγρατά μου, τη συνολική προπαρασκευή των οποίων για το τυπογραφείο βρήσκω άκρως ανιαρή. Αλλήλ αρκούν για εκείνους για τους οποίους γράφω, διότι δεν γράφω για τα γνωστά τοις πάσι «ζώα δίχως Λόγο», αλλήλ για όντα με Λόγο, δηλαδή για όντα τα οποία μέσα από τον δικό τους Λόγο συμπληρώνουν τις σκέψεις ενός άλλου. Εξάλλου δημοσιεύονται *εδώ* κατόπιν ρητής επιθυμίας του εκδότη μου. Τις προορίζω για κάποιον αλλού, όπου και θα δημοσιευθούν προσεχώς και θα συνοδεύονται από περισσότερους σχολιασμούς και συμπληρώσεις.}

2. Η φύση, όπως και το «πνεύμα», δεν είναι για εμένα τίποτε περισσότερο από μια *γενική λέξη* για το χαρακτηρισμό των όντων, των πραγμάτων, των αντικειμένων τα οποία διακρίνει ο άνθρωπος από τον εαυτό του και από τα προϊόντα του και τα συνοψίζει με το γενικό όνομα φύση, αλλήλ δεν είναι ένα προσωποποιημένο και μυστικοποιημένο *γενικό ον*, αποσπασμένο και διακριτό από τα πραγματικά πράγματα.

σκέια είναι τόσο κοντά στον άνθρωπο όσο το φως στον οφθαλμό, ο αέρας στον πνεύμονα, η τροφή στο στομάχι. Η θρησκεία είναι ο ενστερνισμός και η ομολογία αυτού που είμαι. Προπάντων όμως δεν είμαι ένα ον που μπορεί να υπάρξει δίχως φως, δίχως αέρα, δίχως νερό, δίχως έδαφος, δίχως τροφή, είμαι ένα ον εξαρτημένο από τη φύση. Η εξάρτηση αυτή στο ζώο και στον πρωτόγονο άνθρωπο είναι απλά ασυνείδητη, απερίσκεπτη· η ανύψωσή της στη συνείδηση, η αναπαράστασή της, ο ενστερνισμός της, η ομολογία της σημαίνει την ανύψωσή της σε θρησκεία. Κάθε βίος είναι εξαρτημένος από την εναλλαγή των εποχών του έτους· απλά μόνο ο άνθρωπος γιορτάζει αυτή την εναλλαγή με δραματικές παραστάσεις, με εορταστικές πράξεις. Τέτοιες γιορτές όμως, οι οποίες δεν εκφράζουν και δεν παριστάνουν τίποτε περισσότερο από την εναλλαγή των εποχών ή των φάσεων της σεληήνης, είναι οι αρχαιότερες, οι πρώτες, οι ιδιαίτερες θρησκευτικές ομολογίες της ανθρωπότητας.

4.

Ο συγκεκριμένος άνθρωπος, ετούτος ο λαός, αυτή η φυλή, δεν εξαρτάται από τη φύση γενικά, δεν εξαρτάται από το έδαφος γενικά, απλά από αυτό το έδαφος, από αυτή τη χώρα, όχι από το νερό γενικά, απλά από αυτό το νερό, από αυτό το ρεύμα, από αυτή την πηγή. Ο Αιγύπτιος δεν είναι Αιγύπτιος έξω από την Αίγυπτο, ο Ινδός δεν είναι Ινδός έξω από την Ινδία. Με πλήρες δικαίο, με το ίδιο δικαίο που ο οικουμενικός άνθρωπος λατρεύει την οικουμενική ουσία του ως Θεό, έτσι συνεπώς και οι αρχαίοι, οι περιορισμένοι λαοί, που ήταν δεσμευμένοι στο έδαφός τους ψυχή τε και σώματι, και οι οποίοι έθεταν την ουσία τους όχι στην ανθρωπινή ιδιότητά τους [Menschheit] απλά στη λαϊκή και φυλετική προσδιοριστικότητα τους, λάτρευαν τα βουνά, τα δέντρα, τα ζώα, τους ποταμούς και τις πηγές της χώρας τους ως θεία όντα, διότι η συνολική ύπαρξή τους, η συνολική ουσία τους βασιζόταν μόνο στην ιδιοσυστασία του εδάφους τους, της φύσης τους.

5.

Πρόκειται για μια φανταστική παράσταση ότι [τάχα] ο άνθρωπος κατάφερε να ανυψωθεί πάνω από τη ζωώδη κατάσταση μόνο μέσα από την πρόνοια, τη συμπαράσταση «υπερανθρώπων» όντων, όπως οι θεοί, τα πνεύματα, οι δαίμονες, οι άγγελοι. Σαφώς, ο άνθρωπος δεν έγινε αυτό που είναι μόνο δι' εαυτόν και *αποκλειστικά μέσα από τον εαυτό του*· χρειαζόταν γι' αυτό

την υποστήριξη άλλων όντων. Τα όντα αυτά όμως δεν ήταν κάποια υπερνατουραλιστικά*, φανταστικά πλάσματα, απλά πραγματικά, φυσικά όντα, δεν ήταν όντα υπεράνω του ανθρώπου, απλά υπό τον άνθρωπο, όπως εξάλλου οτιδήποτε υποστηρίζει τον άνθρωπο στη συνειδητή και αυτόβουλη, στη συνήθως αποκλειστικά ονομαζόμενη ανθρωπινή πράξη και δράση του, κάθε καλή δωρεά και καταβολή

* Ο Feuerbach χρησιμοποιεί στο κείμενό του τον όρο «supranaturalistisch», δηλώνοντας μια ιδιότητα ή ένα φορέα που βρίσκεται πέρα από το 'νατουραλιστικό' πλαίσιο εκδήλωσης των φυσικών δυνάμεων.

δεν έρχεται άνωθεν αλλά κάτωθεν, όχι από το ύψος αλλά από το βάθος της φύσης. Αυτά τα βοηθητικά όντα, αυτά τα προστατευτικά πνεύματα του ανθρώπου ήταν κυρίως τα ζώα. Μόνο μέσω των ζώων ανυψώθηκε ο άνθρωπος πάνω από το ζώο· μόνο υπό την προστασία και τη συμπαράστασή τους μπόρεσε να ανθίσει η σπορά της ανθρώπινης καλλιέργειας. «Μέσα από το μυαλό του σκύλου» λέγεται στη Ζεντ Αβέστα, και μάλιστα στη Βεντιντάντ,* στο αναγνωρισμένα αρχαιότερο και γνησιότερο μήμα της,³ «υπάρχει ο κόσμος. Εάν δεν φυλούσε τους δρόμους, τότε οι κλέφτες και οι λύκοι θα έκλεβαν όλα τα αγαθά». Από αυτή τη σημασία που είχαν τα ζώα για τον άνθρωπο, ιδιαίτερα στις περιόδους της αρχικής καλλιέργειας, δικαιολογείται πλήρως η θρησκευτική λατρεία τους. Τα ζώα ήταν για τον άνθρωπο απαραίτητα, αναγκαία όντα· από αυτά εξαρτιόταν η ανθρώπινη ύπαρξή του· αυτό όμως από το οποίο εξαρτάται ο βίος, η ύπαρξη του ανθρώπου, αυτό είναι γι' αυτόν Θεός. Το ότι οι Χριστιανοί δεν λατρεύουν πλέον τη φύση ως Θεό οφείλεται μόνο στο ότι, σύμφωνα με την πίστη τους, η ύπαρξή τους δεν εξαρτάται από τη φύση αλλά από τη βούληση ενός όντος διαφορετικού από τη φύση, εντούτοις όμως θεωρούν και λατρεύουν αυτό το ον ακριβώς ως θείο, δηλαδή ως υπέρτατο ον, διότι το θεωρούν ως το γεννήτορα και το συντηρητή της ύπαρξής τους, του βίου τους. Έτσι, η θεολατρία εξαρτάται μόνο από την αυτολατρία του ανθρώπου, είναι μόνο μια εμφάνισή της. Εάν περιφρονώ τον εαυτό μου ή το βίο μου –αρχικά και κατά κανόνα ο άνθρωπος δεν κάνει διάκριση μεταξύ του εαυτού του και του βίου του–, πώς θα μπορούσα τότε να εξυμνώ και να λατρεύω αυτό από το οποίο εξαρτάται αυτός ο αξιολύπητος, ο περιφρονημένος βίος; Συνεπώς, στην αξία που θέτω στην αιτία του βίου μου, αντικείμενο της συνείδησης γίνεται μόνο η αξία που θέτω ασυνείδητα στο βίο μου, σ' εμένα τον ίδιο. Όσο περισσότερο λοιπόν αυξάνεται η αξία του βίου, τόσο περισσότερο αυξάνονται, φυσικά, σε αξία και αξιοσύνη [Werth und Würde] οι δωρητές των ζωτικών δωρεών, οι θεοί. Πώς θα μπορούσαν άλλωστε οι θεοί να λάμπουν με χρυσό και άργυρο όσο ο άνθρωπος δεν γνωρίζει την αξία και τη χρήση του χρυσού και του αργύρου; Τι διαφορά μεταξύ της ελληνικής πλήρωσης και αγάπης του βίου και της ινδιάνικης μονοτονίας και περιφρόνησης του βίου· αλλά και τι διαφορά μεταξύ της ελληνικής μυθολογίας και των ινδιάνικων μύθων, μεταξύ του Ολύμπιου πατέρα των θεών και των ανθρώπων και της μεγάλης ινδιάνικης διδέληφιδος ή του παππού των Ινδιάνων!

** Πρόκειται για τα κείμενα του Ζωροαστρισμού, που θεωρούνται καρπός Αποκάλυψης στον Ζωροάστρη, γραμμένα σε γλώσσα που ανήκει στον ανατολικό κλάδο της ινδοευρωπαϊκής οικογένειας. Αποτελούνται από τέσσερα τμήματα: τη Γιασνά, τη Βισπερέντ, τη Βραχέα Αβέστα και τη Βεντιντάντ. Η σημασία της τελευταίας είναι 'Νόμος ενάντια στους δαίμονες', και περιέχει ρήσεις δαιμονολογίας και εξορκισμών.*

3. Αν και επίσης και αυτό «συντάχθηκε μόλις σε μια κατοπινή περίοδο». [Υποσημείωση του Feuerbach στην έκδοση των Έργων.]

Επίμετρο του μεταφραστή
Θανάση Γκιούρα

Ο Ludwig Feuerbach
και η ανθρωπολογική κριτική
στο Χριστιανισμό

Με αυτό το σύγγραμμα τα χάλασα
με το Θεό και με τον κόσμο.

Ludwig Feuerbach,
Η ουσία του Χριστιανισμού, 1843

Στις αρχές του 1849, σε ένα καθηκτικό σχολείο στη Χαϊδελβέργη ο ιερέας ρώτησε τους μαθητές του: «Μπορεί κανείς να πει και να σκεφτεί κάτι διαφορετικό από το ότι ο Θεός δημιούργησε τον κόσμο;». «Ναι» απάντησε ένα αγόρι. «Ο Feuerbach λέει ότι αυτό δεν είναι αλήθεια». Το περιστατικό αυτό, το οποίο αφηγείται ο ίδιος ο Feuerbach στη σύζυγό του με μια επιστολή στις 12.2.1849 (Bolin, 1904: 2/172),¹ αναδεικνύει με γλαφυρό τρόπο την επίδραση και τη σημασία της θεωρίας του Feuerbach αναφορικά με τον ουσισμό, κριτικό καθορισμό της θρησκευτικής και εν προκειμένω της χριστιανικής συνείδησης ήδη οκτώ χρόνια μετά την πρώτη έκδοση του βιβλίου που επρόκειτο μέσα τόσο από επευφημίες όσο και παρανοήσεις να τον κάνει διάσημο, της *Ουσίας του Χριστιανισμού*.

Προσεγγίζοντας αυτό το σύγγραμμα από τη σκοπιά μιας εν πολλοίς επιτελεσμένης (αλλά συνάμα ακόμη ανοιχτής) επίδρασής του, ο σύγχρονος αναγνώστης θα απορήσει ενδεχομένως για την έντονη αντιπαράθεση γύρω από ένα επιχείρημα το οποίο στις αρχές του 21ου αιώνα φαίνεται ενδιαφέρον, έως και χαριτωμένο, αλλά σίγουρα όχι τόσο απειλητικό ή επιβλητικό όσο θεωρήθηκε την πρώτη (τουλάχιστον) εξηκονταετία από την πρώτη έκδοσή του το 1841. Η απορία αυτή μπορεί, βέβαια, να λήβει διαφορετικές διαστάσεις όταν το εν λόγω σύγγραμμα τοποθετηθεί σε ένα χώρο με διαφορετική θεολογική παράδοση από εκείνον του συντάκτη του, όπως είναι το νότιο άκρο της Βαλκανικής χερσονήσου ή, με ακόμη πιο διευρυμένη σκοπιά, η νοτιοανατολική Μεσόγειος, με τις μοναδικές διασταυρώσεις θρησκειών και πολιτισμών που τη χαρακτηρίζουν. Εντούτοις, η απάντηση στην απορία και η εκ νέου ανάδειξη της παλαιάς ρήσης ότι και σε αυτή την περίπτωση *de te fabula narratur* διασαφηνίζονται όταν ο γεωγραφικός χάρτης σημασιοδοτηθεί από τον ευρύτερο χρονολογικό χάρτη της επιγενόμενης νεωτερικότητας, ο οποίος συνδύασε με μοναδικό και αναγκαίο τρόπο περιοχές, πολιτισμούς και κοινωνικούς σχηματισμούς σε μια διαδικασία προϊούσας εκκοσμίκευσης στον αστερισμό της εξάπλωσης της κεφαλαιοκρατίας. Η διαδικασία αυτή έχει περιγραφεί με πολυποικίλους τρόπους και από διαφορετικές σκοπιές. Στο πλαίσιο του παρόντος Επιμέτρου αρκεί να διαπιστωθεί, χωρίς περαιτέρω ανάλυση,² ότι σε επίπεδο νοτικών παραστάσεων και σημασιοδοτικών δο-

1. Οι αναφορές από τη συλλογή επιστολών από και προς τον Feuerbach με επιμέλεια του W. Bolin (βλ. Βιβλιογραφία) θα γίνονται με αριθμό τόμου/αριθμό σελίδας.

2. Για μια ευρύτερη χαρτογράφηση παραπέμπω στην Εισαγωγή της ελληνικής έκδοσης

μών η έλευση της νεωτερικότητας συνδυάζεται με κριτική αντιμετώπιση των παραδοσιακών θρησκευτικών περιεχομένων και πρακτικών (ή, πράγμα ακόμη πιο ενδιαφέρον, με τη σιωπηλή έμπρακτη υπονόμυσή τους), κατ' αρχάς στους ευρωπαϊκούς κοινωνικούς σχηματισμούς και ακολούθως, κατ' ανάγκην, σε όλη την υφήλιο – μια διαδικασία που δεν έχει λήξει στην αρχή του 21ου αιώνα. Η αντιμετώπιση αυτή λαμβάνει διαφορετικές μορφές ανάλογα με τη θρησκευτική παράδοση και πρακτική της εκάστοτε κοινωνίας, ανάλογα με τη θεολογική παιδεία και την ιερατική κυριαρχία που τη διέπει. Εξέχουσα σημασία έχει εν προκειμένω ο γερμανόφωνος χώρος, για τον 'απλό' λόγο ότι θα δει να αναπτύσσεται εντός του μια μακρόπνοη ριζική αντιπαράθεση μεταξύ δύο διαφορετικών ομολογιών της ίδιας θρησκείας, με τρόπο ο οποίος θα ωθήσει πολλές αντίστοιχες πεποιθήσεις και πρακτικές στα άκρα τους σε μια περίοδο που περιλαμβάνει εκατονταετίες. Η Αναγέννηση, η Μεταρρύθμιση, ο Διαφωτισμός, η Γαλλική Επανάσταση και οι θεμελιώδεις οικονομικές μετατροπές που επέφερε η λεγόμενη Βιομηχανική Επανάσταση αποτελούν τη βασική στοιχειοθέτηση αυτής της 'προβληματικής' κατάστασης.

Η συγγραφική δραστηριότητα του Ludwig Feuerbach θα πρέπει εν πρώτοις να γίνει κατανοητή στο πλαίσιο αυτών των ιστορικών συντεταγμένων, εντασσόμενη σε μια μακρά παράδοση θρησκευτικής ανάλυσης και κριτικής, η οποία φαίνεται να φτάνει στην κορύφωσή της τη δεκαετία του 1840.³ Η διαπίστωση αυτή περί της κορύφωσης μπορεί να εξακριβωθεί με μια (ομολογουμένως μονόπλευρη)⁴ αναδρομή σε αυτά που θα μπορούσαν να συλημφθούν ως αναβαθμοί μιας κριτικής πορείας στη νεωτερικότητα αναφορικά με τη θρησκεία:

I. Το 1781 δημοσιεύεται το έργο του Immanuel Kant *Κριτική του καθαρού Λόγου*, και το 1788 θα ακολουθήσει η *Κριτική του πρακτικού Λόγου*. Ως περαιτέρω ανάπτυγμα του κριτικού οικοδομήματος θα δημοσιευτεί το 1793 το βιβλίο του ίδιου *Η θρησκεία εντός των ορίων του απλού Λόγου*, γεγονός που

του κειμένου του Max Weber *Κοινωνιολογία της θρησκείας* και στην εκεί βιβλιογραφία (Weber, 2007).

3. Για μια ιστοριοθεωρητική ανασκόπηση της περιόδου αυτής κλασικό παραμένει το βιβλίο του Löwith (1995), όπως και οι παραθέσεις του Lukács στην *Καταστροφή του Λόγου* (Lukács, 1973, κυρίως στον τόμ. Α'), ενώ άξιο αναφοράς είναι το ξεχασμένο βιβλίο του Sannwald (1957). Οπωσδήποτε πρέπει να αναφερθούν τα, συγκριτικά πιο πρόσφατα, έργα αφενός του Breckman (1999), το οποίο προσφέρει μια ανεπτυγμένη ανάλυση του πλαισίου θεωρητικής συζήτησης της περιόδου, και αφετέρου του Caldwell (2009), το οποίο ανακατασκευάζει ορισμένες σχετικά παραμελημένες πτυχές της επίδρασης του Feuerbach στη σύγχρονη με τον ίδιο περίοδο. Για μια στοιχειοθέτηση παράπλευρη με το θέμα που είναι εδώ υπό πραγμάτευση αξίζει μια παραπομπή στη μελέτη του Σ. Κουβελάκη (Kouvelakis, 2003).

4. Οι ακόλουθες παραθέσεις περιορίζονται σε ένα ελάχιστο πλαίσιο ενημέρωσης για το ελληνικό κοινό, εντός των ορίων ενός Επίμετρου. Για όποιον ενδιαφέρεται για διεξοδικές μελέτες, βασικές (σφώς όχι αποκλειστικές) αναφορές για το έργο του Feuerbach είναι οι εξής: Simon Rawidowicz, *Ludwig Feuerbachs Philosophie. Ursprung und Schicksal*, Βερολίνο 1931· Marx W. Wartofsky, *Feuerbach*, 1977· οι κατά τόμους Εισαγωγές στα Έργα του Feuerbach συνταγμένες από τον Werner Schuffenhauer (Akademie Verlag, 1981 κ.ε., 21 τόμ.). Από το τελευταίο τέταρτο του 20ού αιώνα η διεθνής γραμματολογία για τον Feuerbach έχει αυξηθεί σε σημαντικό βαθμό.

θα οδηγήσει το βασιλιά της Πρωσίας, ένα χρόνο αργότερα, να εκδώσει εντολή η οποία απαγόρευε στον Kant να διατυπώσει και να διδάξει οποιαδήποτε κριτική ή σχολιασμό αναφορικά με τη θρησκεία. Ο Kant θα υπακούσει, όχι ως φιλόσοφος αλλά ως υπήκοος, και θα συντάξει εν είδει ιστορικού πρωτοκόλλου ένα κείμενο αναφορικά με τη *Διένεξη των σχολών*, μέσα από το οποίο θα ασκεί δριμυία κριτική στον πολιτικό ρόλο και στις απόπειρες περιεχομενικών καθορισμών από την πλευρά της επίσημης θεολογίας που είναι πανεπιστημιακά εδραιωμένη και ηγεμονικά προσκείμενη (σημαντική είναι εν προκειμένω η ρητή αντιπαράθεση με τον Ευσεβισμό, η οποία για τον Kant δεν περιορίζεται διόλου σε κάποιο είδος θεολογικής διαμάχης αλλά έχει σαφώς πολιτικά πρόσημα). Το κείμενο αυτό θα δημοσιευτεί το 1798, μετά το θάνατο του βασιλιά της Πρωσίας. Ακόμη και για όσους δεν έχουν περιπλανηθεί στις αναλυτικές δομές της *Κριτικής του καθαρού Λόγου* –την οποία ο Heinrich Heine χαρακτήρισε «σήμαντρο [...] [για την] τελευταία μετάληψη σ' έναν ετοιμοθάνατο Θεό» (Heine, 1968: 120)–, είναι πλέον δεδομένο και προφανές ότι με τη *Διένεξη των σχολών* η σχέση μεταξύ κριτικής φιλοσοφίας και θρησκείας είναι (το λιγότερο) προβληματική, ενώ η σχέση φιλοσοφίας και θεολογίας λαμβάνει σχεδόν εχθρικές διαστάσεις στο πλαίσιο του καντιανού κριτικού εγχειρήματος.

Την ίδια περίοδο με τον Kant, και αρκετά χρόνια πριν από τη *Διένεξη των σχολών*, ο μαθητής του Johann Gottfried Herder θα στραφεί ήδη το 1774-76 με το έργο του *Το αρχαιότερο έγγραφο του ανθρώπινου γένους* (*Älteste Urkunde des Menschengeschlechts*) σε μια ιστορική ερμηνεία των βιβλικών παραθέσεων, αποκαλύπτοντας τον μυθικό χαρακτήρα τους· συγχρόνως, με μια πλειάδα άλλων έργων του, θα προσπαθήσει να ανασυγκροτήσει μια ιστορική κοσμολογία στο πλαίσιο μιας αναβαθμισμένης και 'ανακαινισμένης' θείας οικονομίας. Οι απόπειρες αυτές του Herder, ο οποίος υπήρξε ο ίδιος ιερέας και αυλικός ιεροκήρυκας στη Βαϊμάρη, θα δοκιμαστούν ιδιαίτερα από τη Γαλλική Επανάσταση, κάτι που θα ισχύσει και για άλλους στοχαστές της περιόδου.

Το 1792 ο τριαντάχρονος Johann Gottlieb Fichte θα δημοσιεύσει ανώνυμα το βιβλίο *Δοκιμή μιας κριτικής κάθε Αποκάλυψης* (*Versuch einer Kritik aller Offenbarung*), το οποίο για κάποιο διάστημα θα θεωρηθεί ότι προέρχεται από τον Kant. Παράλληλα, την τελευταία δεκαετία του 18ου αιώνα ο νεαρός Georg Wilhelm Friedrich Hegel θα συντάξει μια σειρά κειμένων (τα οποία θα γίνουν γνωστά πολύ μετά το θάνατό του) αναφορικά με τη λαϊκή θρησκεία, το Χριστιανισμό και τη 'θετικότητα' της χριστιανικής θρησκείας, αναζητώντας μέσα από αυτές τις μελέτες λύσεις για τα πρακτικά προβλήματα που έθετε το ιστορικό παρόν. Τα κείμενα αυτά, τα οποία συνδυάζονται χαρακτηριστικά την ίδια περίοδο με αντίστοιχες αναλύσεις πολιτικών δομών και πρακτικών από τον ίδιο στοχαστή, θα προκαταλάβουν πλείστα επιχειρήματα αναφορικά με την πορεία της θρησκευτικότητας στη νεωτερικότητα, αλλά όσον αφορά τον Hegel θα οδηγήσουν, ήδη από την πρώτη δεκαετία του 19ου αιώνα, σε αναλύσεις του φιλοσοφικού λόγου και του ιστορικού ορίζοντα, μια πρώτη κορύφωση των οποίων θα αποτελέσει η *Φαινομενολογία του πνεύματος* (1807). Μέσα από τις συμπυκνωμένες παραθέσεις της *Φαινομενολογίας* ανα-